

प्राचीन भारताचा इतिहास

5

प्रा.विठ्ठल बाबुराव गुंडे
इतिहास विभाग प्रमुख

कालिका देवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
शिरूर कासार
अभ्यास पत्रिका- 5

४) उपनिषदे :- वैदिक आर्यांच्या तत्वज्ञानाचे पूर्णरूप म्हणजे उपनिषदे होय. आरण्यकांत ब्राम्हज्ञानाची जेवढी चर्चा झाली, तेवढ्या भागाला उपनिषद म्हणतात. ब्राम्हणग्रंथाच्या नंतर आरण्यके व उपनिषदे येतात म्हणून त्यांना वेदान्त असेही म्हणतात. वैदिक ज्ञानाचा अंतिम निष्कर्ष व ध्येय यामध्ये सांगितले आहे. असे शंकराचार्य सांगतात. उपनिषद हा शब्द उपनिषद म्हणजे 'जवळ बसणे' या धातूपासून निघाला असून त्याचा मूळ अर्थ गुढज्ञानाची माहिती घेण्यासाठी छात्राने गुरुजवळ बसणे हा आहे. उपनिषदे ही ब्राम्हणग्रंथाची अंगभूत अंगे आहेत. मुख्य उपनिषदे ही इ.स.पू. १२०० ति ६०० पर्यंतच्या काळात रचली आहेत. जीवात्मा व परमात्मा या दोन विषयाचे तात्विक विवेचन या ग्रंथातून केलेले आहे. 'तत्वमसि' हा उपनिषदांच्या तत्वज्ञानाचा गाभा आहे. भारतीय तत्वज्ञानाची बैठक उपनिषदांनी घातली आहे. आत्मज्ञानासाठी तप, संन्यास, योग इ. मार्ग सांगितले आहे. वेवरच्या मते २३५ उपनिषदे आहेत. मुक्तिकोपनिषदात १०८ उपनिषदे सांगितली आहे. ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक ही दशोपनिषदे जूनी व महत्वाची आहेत. कौषीतकी, मैत्रायणी, श्वेताश्वर मिळून त्रयोदश उपनिषदे प्रसिद्ध आहेत.

५) वेदांगे - वेदाची पुरकशास्त्रे म्हणजे वेदांगे होय. वेद परंपरातील सिद्धांत सुत्ररूपाने एकत्र ग्रंथित करण्यात आले या वाडःमयास सुत्रवाडम्य असे म्हणतात. श्रवम परंपरेने आलेले ज्ञान स्मरणात राहण्यासाठी हे वाडमय असल्याने त्यास स्मृती असे म्हणतात. हे ग्रंथ वेदांच्या अंगभूत असल्याने त्यांना वेदांगे म्हणतात. एकूण ६ वेदांगे आहेत. १) शिक्षाया वेदांगामध्ये स्पष्ट उच्चार आणि संहिता - पाठ कसा घ्यावा याची माहिती आहे. शिक्षेच्या ग्रंथाना प्रातिशाख्ये असे म्हणतात. २) कल्पयाचे तीन भाग आहे. श्रौतसुत्र - यज्ञ व इष्टी संबंधीचे नियम सांगितले आहे. गृहसुत्र-यामध्ये इहलोक व परलोक या संबंधीची कर्तव्य सांगितली आहे. धर्मसुत्र-यामध्ये सामाजिक जीवनासंदर्भातील नियम आहे. शुल्क सुत्र-यामध्ये यज्ञकुंडाच्या रचनेसंदर्भात माहिती दिलेली आहे. कल्पसूत्रामध्ये धर्म, समाज, राजनिती संदर्भात माहिती सांगितलेली आहे.

३) व्याकरण - यामध्ये व्याकरण विषयक नियमांचे विवेचन केले आहे. पाणिनींच्या अष्टाध्यायीलाय वेदांग व्याकरण मानतात. ४) निरुक्त - वेदातील कठिन भाषेचा अर्थ सांगितलेला आहे. निरुक्त हा ग्रंथ यास्काचार्या लिहिला. ५) छंद - वैदिक मंत्र विशिष्ट छंदातच म्हंटला पाहिजे असा दंडक होता. त्यामुळे या शास्त्राचा विकास झाली. पिंगलाची छन्दसुत्रे ही वेदांगे मानली जातात. ६) ज्योतिष - यामध्ये ऋग्वेद ज्योतिष, यजुर्वेद ज्योतिष, अथर्ववेद ज्योतिष असे तीन भाग आहेत. ग्रह कालगणना, नक्षत्र, युगकल्पना इ. माहिती आहे. आर्यभट्ट, लल, वराहमिहिर, ब्रम्हागुप्त, भास्कराचार्य इत्यादींना ज्योतिषशास्त्राची प्रगती केली.

६) उपवेद - आयुर्वेद, धनुर्विद्या, गांधर्ववेद, शिल्पकला व इतर कला या विषयावरील ग्रंथ म्हणजे उपवेद होय. अर्थशास्त्र हा ग्रंथ उपवेदांत यामध्ये समावेश होतो.

७) धर्मशास्त्रे व स्मृति वाङ्मय - प्राचीन भारताच्या कायदेविषयक साहित्याला धर्मशास्त्र म्हणतात. हिंदू कायद्याची मुळ बिजे कल्पसुत्रातील धर्मसुत्र, व गृहसूत्र यामध्ये सापडतात. सर्व धर्मसुत्रांत गौतमाचे धर्मसुत्र हे प्राचीन असावे. बौध्दायन धर्मसूत्र, वाशिष्ठधर्मसुत्र मानवधर्मसुत्र, हारितधर्मसुत्रे इ. धर्मशास्त्रे आहेत. धर्मशास्त्रा प्रमाणेच स्मृतिचे महत्व असाधारण आहे. वारसाहक्क, दानविधान, स्त्रीधन, कुटुंबपद्धत, माहमाना इ. संदर्भात हिंदुकायदा स्मृतिग्रंथ आहेत. मनुस्मृती ही प्राचीन असून याज्ञवल्क्य, विष्णू नारद, पराशर, बृहस्पति इ. स्मृतिग्रंथ आहेत.

८) महाकाव्य - रामायण व महाभारत ही दोन महाकाव्य आहेत. रामायण हे महाकाव्य वाल्मीकिने रचले असून ते ७ कांड आणि २४००० श्लोक आहेत. त्याला आदिकाव्य म्हणतात. महाभारताची रचना व्यास यांनी केली. कौरव-पांडव यांच्यातील संघर्ष वर्णन केले आहे. महाभारतामध्ये १ लाख श्लोक आहेत म्हणून त्याला शतसाहस्री संहिता म्हणतात.

९) पुराण - पुराणांची रचना इ. स. ४०० च्या दरम्यान झाली असावी. १८ पुराणे व १८ उपपुराणे आज उपलब्ध आहेत. विष्णू, वायू, मत्स्य, ब्रम्ह, भविष्य ही पुराणे इतिहायाची साधन म्हणून उपयुक्त आहेत. प्रत्येक पुराणाचे पाच भाग पाडले आहेत. पुराणातून राजकीय, सामाजिक, धार्मिक माहिती मिळते.

ब) धर्मनिरपेक्ष किंवा लौकिक साधने - धर्मग्रंथा शिवाय इतर जे साहित्य आहेत ती सर्व धर्मनिरपेक्ष साधने होय. ही साधने संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, द्वाविड कन्नड इ. भाषेत आहेत. या शिवाय प्राकृत भाषेच्या पाली, अर्धमागधी, मागधी, शौरसेनी, महाराष्ट्री इ. अनेक उपप्रकारच्या भाषेतील साधनांमध्ये लेखन झालेले आहे. धर्मनिरपेक्ष साधनांमध्ये चरित्रे, काव्य, कथा, कादंबरी, नाटक, शास्त्रीय साधने महत्त्वाची आहेत.

१) चरित्र ग्रंथ - प्राचीन भारतामधील चरित्रग्रंथ हे महत्त्वाचे साधन आहे. अश्वघोषचे बुद्धचरित्र हा सर्वात प्राचीन चरित्रग्रंथ आहे. बाणभटाच्या हर्षचरित्र मधून हर्षवर्धनाची माहिती मिळते. वाकपतीने कनोजच्या यशोधर्मनाच्या जीवनावर गौडवह या चरित्र ग्रंथाचे लेखन केले. बिलहाणाने चालुक्य राजा विक्रमादित्याच्या जीवनावर विक्रमाकदेवचरित्र, जयसिंहाने - कुमारपालचरित्र, भोजप्रबंध इ. महत्त्वाचे चरित्र ग्रंथ आहेत. त्यामधून ऐतिहासिक माहिती मिळते.

२) काव्य - संस्कृत काव्याचा उदय इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकात झाला असावा. संस्कृत काव्याची बीजे वैदिक वाङ्मयात आढळते. आज सर्वात जुने असे उपलब्ध काव्य म्हणजे अश्वघोषचे बुद्ध चरित्र होय. अश्वघोषचे सौंदर्यलक्षण, बुद्धचरित्र, कुमारलाटचे सुत्रालंकार, कालिदासचे कुमार संभव, मेघदूत, रघुवंश, भारविचे - किरातार्जुनीय इ. प्रमुख काव्य आहेत. या शिवाय काही लौकिकगीते आहेत. त्यामध्ये नलोदय, शृंगारतिलक, इ. समावेश होतो. प्राचीन काळातील कविता संग्रहामध्ये कवीन्द्र - समुच्चय, सदुक्तिकरणामृत, सुभाषित मुक्तावली इ. काव्य संग्रहाचा समावेश होतो. या काव्यांमधून तत्कालीन संस्कृतीचे स्वरूप पहावयास मिळते.

३) नाटक - भारतीय नाट्याचे उगमस्थान ऋग्वेदात आहे. वेदकालीन मुकाभिनय व करमणूकीकरता सांगितलेल्या दंतकथा यांच्या संयोगामुळे नाटकाचा उदय झाला असे म्हणता येईल. भारतीय नाट्याची जन्मभूमी शैरसेनची राजधानी मथूरा होय. अश्वघोष हा सर्वात प्राचीन नाटककार असून त्याचे सारीपुत्त - प्रकरण हे नाट्य वाडमयातील पहिले नाटक मानले जाते. भासाने १३ नाटके लिहिली. कालिदासने शाकुंतला, मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्वशीय ही नाटके लिहिली. विशाखादत्ताने मुद्राराक्षस हे चंद्रगुप्ताच्या जीवनावर नाटक लिहिले आहे. हर्षवर्धनाची नागनंदा, रत्नावली, प्रियदर्शका ही नाटके आहे. भट्टनारायणचे वेणीसंहार, भवभूतिचे मालतीमाधव, महावीरचरित्र, उत्तररामचरित्र इ. नाटके आहेत. नाटकामधून तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, धार्मिक जीवनाची माहिती प्राप्त होती.

४) कथा - कादंबरी - कथा वाडमयाची सुरुवात वेदामधील पुरुरवा-उर्वशीच्या कथापासून झाली. दंतकथा, आख्यायिका, गोष्टी, परिकथा, उपदेखपद कथा इ. कथाचे प्रकार आहेत. अतिप्राचीन कथासंग्रह म्हणजे बौद्धधर्मीयांचे अवदान हा होय. पंचतंत्र, जातककथा, बृहदकथासंग्रह या दंतकथा आहेत. आंध्रप्रदेशाचा प्रधान गुणाढ्याने बृहदकथा पैशाच्या भाषेत लिहिली आहे. सोमदेवाचे कथासरितसागर क्षमेन्द्राचे बृहदकथामंजरी दंडीचे दशकुमारचरित्र सुबन्धुने वासवदात्ता कथा लिहिली. शुकसप्तती या कथेचे फारशी भाषांतर तुतीनाम या नावाने केले आहे. श्रीहर्षाच्या दरबाराचा राजकवी बाणभट्टाने कादंबरी व हर्ष चरित्र दोन ग्रंथ लिहिले. या साहित्यातून लोकजीवन, लोकसमजूती, राजा - सामान्य माणसाचे जीवन याची माहिती मिळते. कादंबरी हा प्रकार बाणभट्टाने लोकप्रिय केला.

५) शास्त्रीय वाङ्मय - शास्त्रीय वाङ्मयाची सुरुवात वैदिककाळात झालेली दिसते. शास्त्रीय वाङ्मयाच्या अनेकशाखा आहेत १) व्याकरण - भारतीयांचे आद्यशास्त्र म्हणजे व्याकरण होय. त्याच्या अभ्यासाची सुरुवात शाकल्याच्या ऋग्वेदाच्या पदाने झाली. निरुक्त हा या विषयावरील पहिला ग्रंथ आहे. पाणिनीचे अष्टाध्यायी (शब्दानुशासन), कात्यायनाचे वार्तिक, पंताजलीचे महाभाष्य भर्तृहरिचे वाक्यपदीय इ. महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. पंतंजलिचे महाभाष्य हे सर्वात जुने भाष्य होय. २) कोष - भारतामध्ये कोषरचनेची सुरुवात कश्यपमुनीच्या निघण्टू ग्रंथापासून झाली. धातुपाठ व गणपाठ ही कोशाची पूर्वतयारी असे म्हणावे लागले. प्राचीन काळातील आद्यकोष म्हणजे अमरसिंहाचे नामलिंगानुशासन (अमरकोश) होय. या ग्रंथावरील सर्वात प्राचीन टीका लिहिली ते म्हणजे क्षीरस्वामींची उदघाटन होय. सर्वानंदाने टीकासर्वस्व या नावाने ही टीका लिहिली सुभूतीची कामधेनू बृहस्थिति रायमुक्तामणीची पदचंद्रिका इ. महत्त्वाचे ग्रंथ आहे. ३) धर्मशास्त्र - प्राचीन भारताच्या कायदेविषयक साहित्याला धर्मशास्त्र हे नाव आहे. कल्पसुत्रातील धर्मसुत्रे व गृहसुत्रे यामध्ये कायद्याचा उगम झाली. गौतमाचे धर्मसुत्र, वाशिष्ठचे धर्मसुत्र, बैधायनचे धर्मसुत्र, वैष्णवचे धर्मसुत्र इ. महत्त्वाची आहेत.

४) स्मृति - धर्मशास्त्रावरील सर्वात लोकप्रिय ग्रंथ म्हणजे मनुस्मृति होय. याज्ञवल्क्य स्मृति, नारदस्मृति बृहस्पतिस्मृत इ. ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. हिंदु कायदा स्मृतिवर आधारलेला आहे. यात कायदे विषयक माहिती आहे. ५) छंदशास्त्र पिंगलाचा छंद - सुत्र हा छंदशास्त्रावरील पहिला ग्रंथ होय. भरत, जयदेव, वराहमिहिर, उत्पलाने ही छंदशास्त्राच लेखन केले. ६) नाट्यशास्त्र - भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र हा यावरील पहिला ग्रंथ होय त्याला नाट्यवेद किंवा पाचवावेद असेही म्हणतात. धनंजयचा दशरूपक विश्वनाथचा साहित्यदर्पण हे नाट्यशास्त्राचे प्रमुख आहेत. धनिकाने अवलोक नावाची टीका लिहिली. नाट्यशास्त्राबद्दलची माहिती आहे. ७) साहित्यशास्त्र - साहित्यशास्त्रावरील सर्वात प्राचीन ग्रंथ म्हणजे अग्निपुराण होय. भामह व दंडीयांनी साहित्यशास्त्रावर स्वतंत्रपणे ग्रंथनिर्मिती केली. भामहाचे काव्यालंकार, दण्डिचे काव्यादर्श, उदभटाचे अलंकारसारसंग्रह, वामनचे काव्यालंकारसुत्र रुद्रटचे काव्यालंकार, राजशेखरचे काव्यमीमांसे इ. महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. ८) राज्यशास्त्र -

राज्यशास्त्रात अर्थशास्त्र, दंडनिती, राजनिती, नितीशास्त्र असेही म्हणतात. कायदा, अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र इ. माहिती या शास्त्रामध्ये येते. महाभारताच्या शांतिपूर्व धर्मसूत्र, धर्मशास्त्र यामध्ये याची माहिती मिळते. राज्यशास्त्रामधील कौटिलीयाचे अर्थशास्त्र हा महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. कामन्दकचे नितिसार सोमेश्वराचे 'अभिलाषितार्थ - चिंतामणी, भोजाचे 'युक्तिकल्पतरू' लक्ष्मीधरचे राजनितीकल्पतरू कृष्णदेवरायचे 'अनुक्तमाल्यद इ. ग्रंथ आहेत.

९) जोतिषशास्त्र - भारतीय ज्योतिषशास्त्राची सुरुवात वैदिक ऋच्यात आढळते. यजुर्वेदात ४३ ऋग्वेदात ३६ श्लोक ज्योतिष शास्त्रात आढळतात. गार्गीसंहिता, वृध्दगर्गसंहिता (सर्वात जूना ग्रंथ) सुरिष्यपण्णती, महाभारतातील काही भागामध्ये, मानवधर्मशास्त्र यामध्ये माहिती आढळते.

१०) कामशास्त्र - सुसंस्कृत व रसिक नागरिक, राजकन्या, उच्चपदवीच्या मुली व गणिका यांच्यासाठी कामशास्त्र आहे असा उल्लेख सापडतो कामशास्त्र ग्रंथामध्ये स्त्रीपुरुष संबंध हा मुख्य विषय असाल तरीही लोकजीवनाची माहिती मिळते. मल्लनाथ-वात्स्यायनाचे 'कामसुत्र' हा सर्वात प्राचीन ग्रंथ होय. यशोधर इंद्रपादचे जयमंगल कोकाचे रतिशास्त्र कल्याणमल्लचे अनंगरंग हे महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. जयमंगला हा ग्रंथ कामसुत्रावरील टीका होय ११) वैधक शास्त्र - याचा प्रारंभ अथर्ववेदातील कौशिकसुत्र मध्ये झाला. अथर्ववेद व शतपथब्राम्हण यामध्ये आरोग्यशास्त्र, शरीरशास्त्र या संदर्भात माहिती आहे प्रथम श्रेणीचा अत्रिय याला मानले जाते. भारतीय वैधकशास्त्राताचे तीन तज्ञ म्हणजे चरक, सुश्रुत वाग्भट इ. होय त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथाना संहिता म्हणतात. चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, अष्टांगहृदयसंहिता (वाग्भटची) इ.